

Bronius MASKULIŪNAS

Šiaulių universitetas

VIETININKINIAI BŪDVARDŽIAI – ARCHAJINĖ SENŪJŲ RAŠTŲ POSESYVUMO RAIŠKOS PRIEMONĖ

Kaip specifinė posesyvumo raiškos priemonė senuosiuose lietuvių rašto paminkluose vartojami vadinamieji vietininkiniai būdvardžiai. Šis įvardžiutinių būdvardžių tipas yra neabejotinas priešrašytinės epochos reliktas (Palionis 1995, 55), atspindintis dar tuos laikus, kai įvardžiai *jis, ji* jungdavosi prie daiktavardžių (Zinkevičius 1957, 11–12; 1981, 33). Į aptariamojo junginio neįprastumą dėmesį yra atkreipęs ne vienas kalbininkas¹. Dažniausiai kalbamiieji būdvardžiai reiškia vietą arba erdvines sąvokas, tačiau jų semantinėje struktūroje esama ir posesyvinės reikšmės komponento².

Iš lietuvių senųjų raštų vietininkinių būdvardžių gausa išsiskiria Daukšos *Postilė* (DP). Čia aptinkama šešiolika skirtingų kalbamųjų būdvardžių (plg. Specht 1926, 89; 1931, 59; Parenti 1996, 67–69). Jų vartojimo dažnumas DP matyti 1 lentelėje:

1 l e n t e l ė. Vietininkinių būdvardžių vartojimo dažnumas DP

Būdvardis	Kiek kartų pavartotas DP
akmeniis	1
artiėis	1
aukštėis	1
daguieis ³	169
dieniois	2
dūbėis	1

¹ Plg. Specht 1926, 89: „eine Reihe merkwürdiger Adjektivbildungen“; Alessandro Parenti (1996, 65), aptariamuosius būdvardžius priskirdamas reiškiniui, kalbininkų vadinamam *Suffixaufnahme*, kartu pastebi: „The phenomenon is rather uncommon“.

² Tai patvirtina ir kai kuriose šnektose aptinkami panašios darybos vadinamieji kilmininkiniai būdvardžiai, turintys žymiai aiškiau išreikštą posesyvinės reikšmės komponentą (žr. Zinkevičius 1966, 281–282; Petrauskas, Vidugiris 1985, 8). Junginius su šiais būdvardžiais galima vadinti tiesiogiai posesyviniais. Konstrukcijos su vietininkiniais būdvardžiais priskirtinos netiesiogiai posesyvinių konstrukcijų tipui.

³ Čia pateikiamas tik vienas iš galimų šio būdvardžio rašybos variantų, nes *dangujėis* rašyba DP gana įvairuoja, plg.: *daguieis* 223₁₀, *daguieis* 286₁₂, *daguieis* 296₃₅, *daguieis* 333₄, *daguieis* 359₁₇ ir kt. Įvairuoja ir kitų daugiau nei vieną kartą pasitaikančių vietininkinių būdvardžių rašyba.

1 lentelė (tęsinys).

kałneis	1
naktiėis	1
pekłoiėis (pekłėis)	2
pragarėis	1
ėirdiėis	2
ugniis	1
widuriėis	8
wiriėis ⁴	1
wirėuiėis	3
ėemeiėis ⁵	8

Kaip matyti, vartosenos dažnumu iš aptariamųjų būdvardžių ypač išsiskiria *dangujejis*, jis DP pavartotas net 169 kartus⁶. Kiti būdvardžiai pasitaiko žymiai rečiau. Dažniausiai jie labai aiškiai perteikia lokatyvinę reikšmę, tačiau kai kurie vietininkiniai būdvardžiai sudaryti iš daiktavardžių, kurių semantinėje struktūroje lokatyvinė reikšmė gana sunkiai įžiūrima⁷. Būtent tokiais atvejais akivaizdžiau išryškėja posesyvinės reikšmės komponentas, plg.:

nei átmete **pėilo ákmeniio** / tafsái anť kurio patiės anós senófiós rudies [...] ne bũwo DP 421₄₃–422₁ (: áni odrzućił noża kamiennego / ten / ná ktorým fámym oney ftárey rdze [...] nie było W³ 436₁₆₋₁₇),

Wiffómis tad **sĩłomis ģirdiėiomis** / wiffú gėidulu **widuriėiu** [...] ģitą Marią gerbkime DP 626₃₀₋₃₁ (: Wĩytкими tedy sĩłami serdecźnymi / wĩytką ģadźą wnetrźną [...] tę Máryą cźćimy W³ 550₃₂),

kłaufikimę io ne tiekái aufimis **kunĩngomis** / beť toli dáugiafn' **ģirdiėiomis** DP 493₂₋₃ (: Ták teź y my fluchaymy go nie tylko wĩymá ćielefnymi / ále dáleko wiecey serdecźnymi W³ 526₁₇₋₁₈).

⁴ Czestawo Kudzinovskio indeksė (1977 II 422) *wiriėis* pateikiamas kaip *widuriėis* variantas. Autorius ċia veikiausiai vadovaujasi Wujeko originalu, kuriame frazė su kalbamuoju būdvardžiu skamba taip:

to pocźėicie nie tylko ieť chwálebne w fámey iákoby ģwierźchniey poftáwie / ále y drogie w mocy **wewnetrźney** W³ 507₅₀₋₅₁.

Daukša konstrukciją *w mocy wewnetrźney* verčia *galĩbeia wiriėioie*, plg.:

tafsái pradėiimas ne tiekái yrá girtinas kaip iźģ wirėutinio ftũmo / beť ir brągus galĩbeia **wiriėioie** DP 613₄₈₋₄₉.

⁵ Gali būti vartojama ir sutrauktinė šio būdvardžio forma *ėemeis*.

⁶ Plg. Kudzinovskio indeksą, kuriame nurodyti 167 vartosenos atvejai (1977 I 139–140).

⁷ Plg. Parenti 1996, 69: „In certain cases, the locative meaning of the inflected base noun is not particularly evident“.

Iš paskutinio pavyzdžio matyti vietininkinio būdvardžio ir priesagos *-ingas* vedinio sinonimiškumas, kurį patvirtina ir abiejų būdvardžių analogiški lenkiški atitikmenys (Wujeko *Postilės* tekste abiem atvejais vartojami priesagos *-ny* vediniai: *ćielefnymi, ferdecznymi*). Vietininkinio būdvardžio ir posesyvinio kilmininko semantinį artimumą galima pademonstruoti kitais pavyzdžiais, plg.:

iŝwîdo kâtnâ piłnâ žirgu ir **wežimų vgniiu** DP 522²⁸⁻²⁹ (: vyźrzał gorę pełno koni y wozow ogniŝtych W³ 567⁴⁴⁻⁴⁵),

Heliôŝius pâfkui to ant **liepñu wežimo** / búwo vźneŝtas inŝ dâgu DP 594³⁴⁻³⁵ (: Heliâŝ potym ná ogniŝtym woźie / był źanieŝion do niebâ W³ 121²²⁻²³).

Net ir aiškia lokatyvinę reikšmę turinčių vietininkinių būdvardžių semantinėje struktūroje kartais gana ryškus posesyvinės reikšmės komponentas, plg.:

man' kłóniofis wiŝôkes kêlis / **dâguiéiu žemeiéiu** / ir **pragaréiu** arba **pêkłéiu** DP 411⁴⁰⁻⁴¹ (: mnie fię vkłoni wŝelkie koláno / niebieskich / źiemfkich / y piekielnych W³ 425³⁸⁻³⁹).

Kaip minėta, vartosenos dažnumu DP išsiskiria būdvardis *dangujejis*. Jis bene vientelis aptinkamas ir kai kuriuose kituose senuosiuose raštuose, pvz.:

gierâdeyŝtes lâbay dides emem nuog **Pona Diewa** mufu **danguieia** (: dobrodźieyŝtwâ bârzo wielkie wźielifmy od Panâ Bogâ naŝego niebieskiego) PK 38⁶⁻⁸,

Szinna iufu **Tiewas Danguiefis** iog to wiŝfo priwalote BP II 401³⁻⁴,

Tiewas danguiefis pen anus EE 111¹¹⁻¹² ir kt.

Petkevičiaus *Katekizme* šis vietininkinis būdvardis pavartotas 38 kartus. Iš jų 16 kartų vartojama sutrauktinė forma *dangujis*, 12 kartų – kontaminacinė forma *dangujesis*⁸ (žr. K r u o p a s 1998, 92). Nemažai junginių su šiuo būdvardžiu taip pat yra *Knygoje nobažnystės*. Tik vienoje šios knygos dalyje *Suma evangelijų* užfiksuota 27 *dangujis* ir 16 *dangujejis* tipo formų (J a k u l i s 1995, 41). Bretkūno *Postilėje* kalbamasis vietininkinis būdvardis pavartotas 18 kartų (11 kartų vartojama kontaminacinė forma *dangujesis*). Dar minėtini: Vilento raštai – 15 pavartojimų: *dangujejis* – 2, *dangujesis* – 13; Mažvydo raštai – 14 pavartojimų: *dangujesis* – 12, *dangujis* – 2 (U r b a s 1998, 82). Iš tokios *dangujejis* paplitimo geografijos galima daryti išvadą, kad vietininkiniai būdvardžiai labiausiai buvo vartojami rašiusiųjų viduriniuojų raštų kalbos variantu, kiek rečiau jų aptinkama prūsiniėje rašomosios kalbos atšakoje ir visai neaptinkama rytinėje atšakoje.

⁸ Dėl šio būdvardžio darybos žr. Skardžius 1996, 67. Pasak Jono Palionio (1967, 127), toks būdvardis dažniausiai vartojamas ano meto Rytų Prūsijos raštuose.

Konstrukcijos su vietininkiniais būdvardžiais išreiškia posesyvinę *priklausymo* santykį. Būdvardis atstovauja turėtoju, o pažymimasis žodis yra turėjimo objektas. Pastebėtina, kad visuose nurodytuose raštuose su būdvardžiu *dangujejis* dažniausiai vartojamas vienas pažymimasis žodis – *tėvas*. Pavyzdžiui, Bretkūno *Postilėje* iš 18 junginių su kalbamuoju būdvardžiu pažymimasis žodis *tėvas* pavartotas 17 kartų, Vilento raštuose iš 15 junginių – 13 kartų. Kiek įvairesni kalbamojo būdvardžio pažymimieji žodžiai *Knygoje nobažnystės*, plg.:

wieǫpats mufu tikras feieiaś dānguiāijs KN 38²³⁻²⁴,

iǫ to gruda danguiāio / waykays tawo ātgime KN 39³¹⁻³²,

ǫwiefibeja tāwo dāngujos tiefos wāykściotumim KN 130²³ ir kt.

Pažymimųjų žodžių, arba turėjimo objektų, įvairumu vėl išsiskiria DP, tačiau turint galvoje aptariamojo vietininkinio būdvardžio vartosenos dažnumą šioje knygoje, junginiai su pažymimuoju žodžiu *tėvas* taip pat labai gausūs, žr. 2 lentelę⁹:

2 l e n t e l ė. Junginiai su pažymimaisiais žodžiais DP

Pažymimasis žodis	Būdvardis dangujejis	Pažymimasis žodis	Būdvardis dangujejis
ablubnikas	1	garbė	1
Adomas	1	geras	2
advernikas	1	gyvenimas	1
angelai	1	išmintis	4
apgražas	1	Jeruzalė	2
artojas	2	karalius	3
auksinykas	1	karalystė	2
avinėlis	1	kariai	13
bernelis	1	kelis	2
daiktas	23	linksmybė	2
dailidė	1	lobiai	1
Dievas	1	meilė	1
Dievas tėvas	18	miesčionys	1
dovanos	3	miestas	2
dūmos	1	mistras	3
dvaras	1	mokestis	2
dvasia	2	mokslas	1
džiaugsmas	2	pakajus	4
galybė	1	pilyis	1

⁹ Šioje lentelėje pažymimieji žodžiai užrašyti vardininko forma. Norint išvengti galimų neaiškumų dėl tokio atstatymo, lentelėje jie pateikiami dabartine rašyba.

2 lentelė (tęsinys).

rasa	1	tiesa	1
sakramentai	1	turtai	1
saldėjimas	1	ugnis	1
skomia	1	ūkininkas	1
slaptos	1	ūkis	1
sūdžia	1	vaistytojas	1
svodba	1	valgymai	1
šviesybė	1	večeria	1
tėvainumas	1	veikalai	1
tėvas	34	Viešpatis	2
tėviškė	3	vynininkas	1

Vienuose šių junginių posesyvinė reikšmė yra ryškesnė, kituose – ne tokia ryški. Geriausiai posesyvinės reikšmės buvimą rodo kalbamųjų junginių lyginimas su kitomis semantiškai sinonimiškomis posesyvumo raiškos formomis – priesaginiais būdvardžiais arba daiktavardžio kilmininku (semantinį visų trijų raiškos formų artimumą liudija ir lenkiškieji atitikmenys, kurie visais atvejais yra vienodi), pvz.:

kad pabáigfiś tas **žemiŕkas kałeiimas** / ŕugriŕimę **daŕguiėion' tewiŕŕczion'** DP 93₃₂₋₃₃ (: po ŕkończeniu tego žiemŕkiego wieźienia / wroćiemy fię do niebieskiey oyczyzny W³ 95₈₋₉),

kaip **žemiŕkaĩ Adómu** pritiko arba priderėio anie **namái žėmes** / teip wel' **daŕguiėiaĩ** pritiko arba priderėio **húkis daŕguiėiis** DP 439₄₅₋₄₆ (: iáko žiemŕkiemu Adámowi przyŕtał on dom žiemŕki : ták teź niebieskiemu przyŕtał dom niebieski W³ 455₃₆₋₃₇),

Merga Maria [...] **giwentoiu dagáus** linksmėbe gauŕei praplátino [...] kokfai anfái **daŕguiėiu mieŕczionių** džiaugŕmas buwo DP 616₃₋₈ (: P. Márya [...] obywatelow niebieskich wefele obfićie rozmnoźyła [...] iáka oná niebieskich mieŕczánow radość była W³ 528₄₆₋₅₂₉₁),

idanť [...] ŕuglúdentus **žmoniŕki daiktái** ŕu **Diewiŕkais** / **žėmieie** ŕu **daŕguiėiis** DP 616₃₂₋₃₃ (: áby [...] fię [...] žlaczyły ludźkie rzeczy z Boskimi / žiemŕkie z niebieskimi W³ 529₂₃₋₂₄) ir kt.

Konkurencija su priesaginiais būdvardžiais ir ypač su daiktavardžio kilmininku veikiausiai yra pagrindinė vietininkinių būdvardžių išnykimo priežastis¹⁰. Senuosiuose raštuose tokia konkurencija gana akivaizdi. Panašiai kaip lenkų ir rusų kalbose

¹⁰ Plg. Parenti 1996, 70: „this kind of formation soon had to withdraw because of the affirmation of the suffix *-inis*, the most common means for deriving relational adjectives in Modern Lithuanian“.

buvo išstumti savybiniai būdvardžiai¹¹, taip lietuvių kalboje atsitiko su vietininkiniais būdvardžiais. Būdami siauresnės semantikos ir ne tokie lankstūs kaip, pavyzdžiui, daiktavardžio kilmininkas, jie nesugebėjo konkuruoti su kitomis raiškos priemonėmis nei lokalumui, nei posesyvumui reikšti ir palaipsniui buvo išstumti iš aktyvios vartosenos (plg. B u l a c h o v s k i j 1950, 269–270). Dabartinėje kalboje vietininkiniai būdvardžiai bėra archajinė kategorija.

LOCATIVE ADJECTIVES – A SPECIFIC ARCHAIC FORM EXPRESSING POSSESSION IN OLD LITHUANIAN WRITINGS

S u m m a r y

The paper deals with a construction expressing possession encountered in Old Lithuanian writings. In this construction a noun in the locative forms the base to which the enclitic pronoun *jis* is added. In most instances the adjectives under discussion describe a place or a spatial concept but there is a possessive component of meaning in their semantic structure, too. Daukša's *Postilla* offers the largest number, i. e. 16 different adjectives of this kind, most frequent of which is *dangujejis*. This is almost the only one that occurs in other old writings. From the geography of the most frequently used adjective *dangujejis* we may conclude that attributives with the locative plus *jis* were most used by those who employed the central variant of the written language.

Competition with adjectives with suffixes and especially with the genitive of the noun is the main reason for the later disappearance of attributives with the locative plus *jis*. In present-day Lithuanian the adjectives under discussion constitute essentially an archaic category.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

B o r k o v s k i j 1973 – В. И. Борковский, Основные черты сходства и различия в истории синтаксического строя восточнославянских языков (XI–XVII вв.), – Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. Доклады советской делегации, Москва, 63–90.

B P – *Postilla. Tatai estī Trumpas ir Praftas Iščguldimas Euangeliu /sakamuiū Baŋniczoie Krikschczionifchkoie... Per Iana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziūie Prufūfu... Mæta Pono 1591.*

B u l a c h o v s k i j 1950 – Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературному языку, Киев.

D P – *Postilla Catholicka Tái est: Ižguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir ūwetes per wiffús metús Per Kúnigą Mikaloiv Davksza... Wilniui... 1599.*

¹¹ Savybiniai būdvardžiai, senojoje bažnytinėje slavų kalboje buvę viena iš produktyviausių posesyvumo raiškos priemonių, vėliau buvo išstumti į minėtų kalbų periferiją. Ypač intensyviai būdvardžių išstūmimo procesas vyko XV–XVII a. Dabartinėje lenkų kalboje savybiniai būdvardžiai yra archajinė kategorija, besipaisaikanti tik tarmėse, grožinėje literatūroje ar buitinėje kalboje. Pagrindinė posesyvumo raiškos priemonė čia dabar yra daiktavardžio kilmininkas. Panaši ir rusų kalbos savybinių būdvardžių raida (žr. Szlifersztejnowa 1960, 37–42; Borkovskij 1973, 68–69; Ivanova 1975, 148–152; Sannikov 1978, 151–159; Trubeckoj 1987, 219–222).

EE – Euangelias bei Epistolas / Nedeliu ir schwentuju dienofu skaitomofias... pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwifchka Szodzia / per Baltramieju Willenta... Karalauczui.

Ivanova 1975 – Т. А. Иванова, Некоторые аспекты сопоставительного анализа посессивных конструкций (На материале современных славянских литературных языков), – Славянская филология, вып. III, Ленинград, 148–152.

Jakulis A., 1995, Knygos nobažnystės leksika, Klaipėda.

KN – Kniga Nobažnyfšes krikščionifškos... Kiedaynise... 1653.

Kruopas J., 1998, 1598 m. Merkelio Petkevičiaus katekizmo leksika, – Jonas Kruopas, Rinktiniai raštai, Vilnius.

Kudzinowski Cz., 1977, Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“, I (A–N), II (O–Ž), Poznań.

Palionis J., 1967, Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a., Vilnius.

Palionis J., 1995, Lietuvių rašomosios kalbos istorija, II pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius.

Parenti A., 1996, Suffixaufnahme-like phenomena in Lithuanian, – Res Balticae, II, 65–76.

PK – Polski z Litewskim Katechism... Nakładem Jego Mści Pana Málchera Pietkiewiczá... w Wilnie ... 1598. Cituojama iš leid.: 1598 m. Merkelio Petkevičiaus katekizmas, 2 leid. (fotografuotinis), Kaunas, 1939.

Petrauskas J., A. Vidugiris, 1985, Lazūnų tarmės žodynas, Vilnius.

Sannikov, 1978 – В. З. Санников, Согласованное определение, – Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. Простое предложение, Москва, 151–159.

Skardžius P., 1996, Lietuvių kalbos žodžių daryba, – Pranas Skardžius, Rinktiniai raštai, I, Vilnius.

Specht F., 1926, Zur Bedeutung des Nasalvokals bei Daukša, – Tauta ir žodis, IV, 85–100.

Specht F., 1931, Die Flexion *n*-Stämme im Baltisch-Slavisch und Verwandtes, – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, LIX, 213–304.

Szłifersztejnowa S., 1960, Przymiotniki dzierzawcze w języku polskim, Wrocław.

Trubeckoj, 1987 – Н. Трубецкой, О притяжательных прилагательных (Possessiva) староправославянского языка, – Николай Трубецкой, Избранные труды по языкознанию, Москва.

Urbas D., 1998, Martyno Mažvydo raštų žodynas, Vilnius.

W³ – Postilla Catholica Mnieyfza... Przez D. Jakvba Wuyka... W Krakowie (trečiasis leidimas, 1590).

Zinkevičius Z., 1957, Lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istorijos bruožai, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1981, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, II, Vilnius.